

Predgovor

Moja zgodba s Franzem Kafko je preprosta. Ko sem bil star dvanajst ali trinajst let, mi je doma prišel v roke njegov *Proces* v lepi izdaji, vezani v temno modro platno. (Knjiga je še danes osrednji kos moje knjižnice.) Takrat nisem poznal še niti pisatelja niti romana. Knjigo sem čisto neobremenjeno odprl in se ji začel tako rekoč približevati. Nekaj me je očaralo že na začetku, verjetno prvi, prav čarobni stavek: »Nekdo je moral Josefa K. ja očrniti, zakaj ne da bi bil storil kaj slabega, so ga nekega jutra prijeli.« Neverjetna krivica, ki me je takoj miselno zaposlila in me potegnila v knjigo. Danes sem prepričan, da me je branje tega romana po eni strani pripravilo do pisanja in po drugi strani do študija prava.

Po tej najdbi, ki je skoraj odločala o mojem življenju, sem prebral še kakih dva tisoč knjig, a nobena me ni kasneje tako zanimala kot veliko literarno sojenje Josefu K. ju. K tem številnim knjigam jih spada približno tristo o Franzu Kafki. Odkar sem prebiral sekundarno literaturo o njem, sem iskal zlasti razprave o pravnofilozofskih in pravnoteoretičnih vidikih v njegovem ogromnem delu. To bolj ali manj neuspešno iskanje me je kmalu pripravilo do tega, da sem sam raziskoval to tematiko in v tem smislu je moje delo izvirno.

Knjiga je zdaj prvič izšla v slovenščini. Zelo sem je vesel. Univ. prof. dr. Marijanu Pavčniku se zahvaljujem za njegovo pobudo in ves trud. Brez njegovega prizadevanja moj »Kafka« ne bi izšel. Gospe Veri Lamut se zahvaljujem za odličen prevod.

Podgrad, oktobra 2007

Janko Ferk

Kazalo

Kratice	9
1. Kot uvod	11
1.1. Predhodna opomba	11
1.2. Uvod	15
1.3. Pravniško »jezično orodje«	17
2. O nastanku nedokončanega romana	21
2.1. Biografsko ozadje	21
2.2. Postopek pisanja	22
2.3. O učinku romana od njegovega izida do danes. . .	24
3. Duhovna biografija avtorja	31
3.1. Jezik in mišljenje	31
3.2. Kafka in Schopenhauer	32
3.3. Kafka in Nietzsche	34
3.4. Kafka in gnoza	37
3.5. Kafka kot filozof	40
4. Zgodovinsko-politična izhodišča romana	45
4.1. Pravna država in legitimnost	45
4.2. Kazensko pravo Avstro-Ogrske v tistem času . . .	50
4.3. <i>Proces</i> in njegova povezava z avstrijskim Zakonom o kazenskem postopku	63
5. Kafkovi liki v romanu	67
5.1. Svet likov	67

5.2.	Nastopajoči v sredini in ob robu	68
5.3.	Vloga osrednjega lika	71
5.4.	Položaj junaka romana Josefa K.ja	73
6.	Pravni pojmi v Kafkovem <i>Procesu</i> in v drugih delih	75
6.1.	Pravo	75
6.2.	Nepravo	91
6.3.	Pravičnost	94
6.4.	Sodstvo in sodišče	103
6.5.	Pravo, književnost in jezik	114
6.6.	Jezikovno-pravna analiza	123
7.	Pravni poklici v Kafkovem <i>Procesu</i> in v drugih delih	129
7.1.	Sodnik	129
7.2.	Odvetnik	141
8.	Povzetek najpomembnejših rezultatov	151
	Literatura	159
	Primarna literatura	159
	Primarna literatura v slovenščini	160
	Sekundarna literatura	160
	Sekundarna literatura v angleščini	166
	Sekundarna literatura v slovenščini	167
	Nadaljevalna literatura	167
	Imensko kazalo	171
	Stvarno kazalo	177

1. Kot uvod

1.1. Predhodna opomba

Franz Kafka, veliki avstrijski pisatelj, ki je vplival na svetovno literaturo tako trajno kakor malokdo drug, me je očaral iz več razlogov. Rojen je bil 3. julija 1883 kot sin judovske družine in je zaradi življenjskih okoliščin zrasel dvojezično, nemško in češko.

Ko mi je kot dijaku nižje stopnje na Zvezni gimnaziji za Slovence v Celovcu doma prišel v roke roman *Proces*, še nisem vedel, da bo imelo to delo name odločilen vpliv. Danes sem prepričan, da me je branje romana spodbudilo po eni strani k pisanju in po drugi strani k študiju prava. Čeprav sem v naslednjih letih večkrat prebral celotno Kafkovo delo, me nobena od njegovih knjig ni tako navdušila kakor to veliko literarno sojenje Josefu K.ju.

Pri tem delu ni očarljiv le izredno natančen jezik, ampak tudi svojevrsten svet idej, ki ga Kafka zgradi prepričljivo, čeprav je večinoma naseljen v nekem nadresničnem svetu.

Literatura tega plahega, boječega in milega človeka prikazuje grozo skrivnostnih nesporazumov in nezakriviljene krivde. S tem tematskim izhodiščem ustvari Kafka nenavaden in globok svet ter zgradi veliko kazensko fantazijo.

V Kafkovem pripovedovanju človeka nedvomno posebno pritegne zaznavanje vsakdanjosti, preneseno v neki poseben svet ter naseljeno med krivdo posameznika in pravičnostjo.

Že tu naj navedem Alberta Camusa, ki se je zelo resno ukvarjal s Franzem Kafka. O možnostih interpretacije je pisatelj

in filozof zavzel stališče leta 1956: »Vsa Kafkova umetnost je v tem, da sili bralca k ponovnemu branju. Njegovi razpleti – ali to, da ni razpletov – kličejo po razlagah, te pa niso jasno razodete in terjajo, da bi se zdele utemeljene, da zgodbo vnovič beremo z drugačnega vidika. Včasih sta mogoči dve interpretaciji, tako da se pokaže nujnost dvojnega branja. To je avtor tudi hotel. Vendar bi bilo napačno, če bi hoteli pri Kafki razložiti vse do nadržbnosti. Simbol ostaja vedno v splošnosti, in naj bo prenesen še tako natančno, umetnik more obnoviti samo gibanje: tu ni prekrivanja od besede do besede. Sicer pa je sploh najtežje razumeti simbolično delo. Simbol vedno presega tistega, ki ga uporablja, in mu daje v resnici reči več, kot je zavestno izrazil. S tega vidika ga bomo najzanesljiveje dojeli, če ga ne izzivamo, če se dela lotimo brez vnaprejšnjega mnenja in če ne iščemo njegovih skritih tokov. Pri Kafki je še posebno pošteno, da sprejmemo njegovo igro, da se drami približamo po zunanem videzu in romanu po obliki. Na prvi pogled in za neprizadetega bralca so to vznemirljive prigode, v katerih se prestrašene in trmaste osebe ženejo za problemi, katerih nikoli ne opredelijo.«¹

Tu naj omenim glavne skupine razlag.

Prva in najočitnejša možnost razlage je biografska. V znanosti, ki je zavezana biografizmu, je treba poudariti dva pomembna avtorja, in sicer Klause Wagenbacha² in Joachima Unselda³. Omembe vredno je pozitivistično temeljito delo Hartmuta Binderja, ki vzpostavi povezavo med življenjsko zgodbo in delom, opozoriti je treba tudi na Eliasa Canettija. Heller celo meni: »Literatura in avtobiografija skoraj ne moreta biti tesneje povezani kot pri Kafki; dejansko sta skoraj identični.«⁴

¹ *Albert Camus, Mit o Sizifu. Esej o absurdnem*, prevedel Janez Gradišnik, Ljubljana 1980, stran 125.

² *Klaus Wagenbach, Franz Kafka. Eine Biographie seiner Jugend, 1883–1912 (Mit 13 Abbildungen im Text und 24 Tafeln)*, Bern 1958.

³ *Joachim Unseld, Franz Kafka. Ein Schriftstellerleben*, München, Wien 1982.

⁴ *Erich Heller, Franz Kafka*, München 1976, stran 11.

Več avtorjev je obdelalo Kafkovo bližino do metafizičnega pesimizma Arthurja Schopenhauerja in pisateljev odnos do Friedricha Nietzscheja.

Nadaljnja možnost, ki je pomembnejša za to delo, je možnost religiozne in filozofske razlage. Ob tem je treba kritično pojasniti, da je dal prvo pozitivnoreligiozno razlago Max Brod; vendar njegova interpretacija ni vzdržala kasnejšega preverjanja.

Avtor pomembnega analitičnega dela je Gerhard Kurz;⁵ novejše pomembno delo pa je napisala Sabina Kienlechner,⁶ ki pravi, da je treba Kafkova dela razumeti kot izraz duhovnozgodovinske krize njegovega časa. Pri tem se kriza izrazi v njegovi zavesti kot izguba resnice.

Druga možnost interpretacije je psihoanalitična. Pisatelj je poznal miselni svet Sigmunda Freuda. Sokel⁷ je analiziral njegov globok odnos do Freuda.

Seveda so očitne delu imanentne interpretacije. Delu imanentna razlaga vidi v Kafkovih delih skladne in samostojne tvorbe. Programska so dela Friedricha Beißnerja.⁸ O strukturi zavesti in jezika pri Franzu Kafki piše Jörgen Kobs.⁹ S tega izhodišča so se ukvarjali s Kafko še drugi avtorji, opozarjali so na njegovo svojskost in obstajajo tudi študije o hermenevtiki njegovih besedil.

⁵ *Gerhard Kurz*, Traum-Schrecken. Kafkas literarische Existenzanalyse, Stuttgart 1980.

⁶ *Sabina Kienlechner*, Negativität der Erkenntnis im Werk Franz Kafkas. Eine Untersuchung zu seinem Denken anhand einiger später Texte, Tübingen 1981.

⁷ *Walter H. Sokel*, Franz Kafka – Tragik und Ironie. Zur Struktur seiner Kunst, München/Wien 1964.

⁸ *Friedrich Beißner*, Der Erzähler Franz Kafka und andere Vorträge, Frankfurt a. M. 1983.

⁹ *Jörgen Kobs*, Kafka. Untersuchungen zu Bewußtsein und Sprache seiner Gestalten, ur. Ursula Brech, Bad Homburg 1970.

Zelo očitna možnost interpretacije, ker je tako rekoč delu imanentna, bi bila pravniška oziroma pravnofilozofska in pravnoteoretična, ki pa je do danes pravzaprav ni bilo. Seveda je treba tu navesti temeljno delo Hansa Helmuta Hiebla,¹⁰ ki pa ga je vendarle treba dojemati kot strukturalistično razlago; to delo bom še podrobneje obravnaval.

Zaradi popolnosti naj v zvezi z možnostmi interpretacije še omenim, da Klaus Schuhmacher v svojem obširnem delu *Paragrafija*¹¹ ne obravnava niti *Procesa* niti drugih Kafkovih del. Schuhmacher se sicer ukvarja s pravnoteoretičnimi problemi, kot je »najstvo in smisel«, ter obravnava Franza Grillparzerja, Annetto von Droste-Hülshoff in Georga Büchnerja, Kafka in njegovo delo pa, razen nekaterih manjših omemb, izpusti, kar je nenavadno, saj je *Proces* eden najpomembnejših virov »literarnega sojenja«. Seveda so še druga sodno-literarna dela, ki pa niso pravnofilozofska.

V »akademski industriji o Kafki«¹² so zastopali tudi tezo, da je *Proces* oziroma Kafkovo delo nerazložljivo. Henrike Peters piše o »dejstvu [...], da se ta literatura izmika kakršnemu koli poskusu razlage. Razlagalec v samih besedilih ne more najti nobene oporne točke za določitev pomena. Nikoli mu ne uspe obvladati celega dela, ampak vedno le enega ali več vidikov.«¹³ Prav tako avtorji Beda Allemann,¹⁴ Jürgen Steffen¹⁵ in Ulrich

¹⁰ Hans Helmut Hiebel, *Die Zeichen des Gesetzes. Recht und Macht bei Franz Kafka*, München 1983.

¹¹ Klaus Schuhmacher, *Paragraf. Über das gedichtete Recht*, Stuttgart 1992.

¹² Heinz Politzer, *Franz Kafka. Der Künstler*, Frankfurt a. M. 1978, stran 9.

¹³ Henrike Peters, *Die Wahrheit im Werk Franz Kafkas*, Tübingen 1967, stran 68.

¹⁴ Beda Allemann, *Kafka. Der Prozeß. V: Benno von Wiese (ur.), Der deutsche Roman. Vom Barock bis zur Gegenwart*, Düsseldorf 1963, stran 234 in naslednje.

¹⁵ Jürgen Steffen, *Darstellung und Wahrnehmung der Wirklichkeit in Franz Kafkas Romanen*, Nürnberg 1979.

Steinmetz¹⁶ zastopajo stališče, da Kafkove nepripovedljive resničnosti ni mogoče interpretativno ponazoriti. Ti avtorji menijo, da poetizacija jezika pomeni razpad splošno veljavnih pravil in vodi v mnogoznačnost ali večznačnost oziroma nedoločnost. Iz tega sledi, da obstajata dve tezi, ki pravita, da dela ni mogoče razložiti ali da ga ni mogoče enoznačno interpretirati.

Ena od nedoločnosti zadeva K.jevo krivdo. Avtorji izhajajo iz osnovnega premisleka, da iz romana ni mogoče enoznačno razbrati, ali krivda obstaja ali ne; tudi obtožnica, ki morda obstaja, ostane neznana in dejanje, ki naj bi ga K. storil, nejasno.

Čeprav ni natančnega pregleda sodišča in njegovih stopenj, ostaja možnost, da najdemo analogije in na njihovi osnovi interpretiramo roman, pri čemer je treba upoštevati tudi obstoječe nedoločnosti.

Izhajati je treba še iz tega, da ima postavljanje določenih besed, kot sta na primer »sodišče« ali »zakon«, vsekakor literarnostrateški namen. V literaturi nima vsaka beseda predvsem opisne kompetence, znotraj besedila lahko izpolnjuje tudi komunikativno nalogo.

Sicer pa ima teza o nerazložljivosti v ogromni sekundarni literaturi le malo zagovornikov.

1.2. Uvod

Težave glede razlage pravnofilozofskih in pravnoteoretičnih vidikov v Kafkovem *Procesu* se začnejo že pri besedilni vrsti romana, ki kot umetniška oblika nima niti perspektivne niti metodčne omejitve. Neomejen poskus interpretacije pa za pisatelja ne bi mogel biti ustrezen.

Nedvomno je treba izhajati iz premise, da spada *Proces* pod sumaričen naslov »Kazni« v Kafkovem delu. Ta edina oporna točka pa ni primerna, da bi odpravila pisateljevo dosledno od-

¹⁶ Ulrich Steinmetz, *Suspensive Interpretation. Am Beispiel Franz Kafkas*, Göttingen 1977.

klanjanje razlage. Franz Kafka nobenemu od svojih poročil o tem, kar se je zgodilo ali se ni zgodilo, ne doda moralizirajočega ali razmišljujočega stališča.

Zaloga formalističnih obrazcev, na katero naletimo v Kafkovem delu v obliki sodnega uradniškega aparata in administracije, je določena z resničnostjo in zgodovinsko-družbenim položajem. Perspektivna interpretacijska metoda, ki na primer predvideva sodišče kot višje sodišče, bi bila nepravilna v tem, da Kafka znotraj svoje paradigme ni hotel nekega simbola zamenjati s simbolom z dokazano krivdo. Seveda ne smemo prezreti, da je Kafkovo sodišče v *Procesu* odtujeno ter odtegnjeno resnični in konkretni družbeni situaciji.

Samo ob robu naj že tukaj omenimo, da ima svet, ki ga prikazuje Kafka, nedvomno resnično vsebino in da je to svet razpadajočega habsburškega cesarstva na predvečer prve svetovne vojne, kar pride najjasneje do izraza v romanih *Proces* in *Grad*, če osvetlimo družbeno ozadje.

Če zdaj po zgodovinskem in družbenem ozadju pogledamo še »pravniško« ozadje, pride na dan kot glavni motiv Josefa K. ja enoznačno njegova potreba po pravu, pri čemer se občutljiv občutek za pravičnost napove že v prvem stavku romana: »Nekdo je moral Josefa K. ja očrniti, zakaj ne da bi bil storil kaj slabega, so ga nekega jutra prijeli.«¹⁷

Institucionalni okvir, ki ga gradi Kafka, je sodna birokracija, ki se sklicuje na legitimnost, čeprav te ni. Ta odsotnost pa še ne pomeni propada vrednot, lahko velja kot pisateljevo opozorilo na krizo legitimnosti, ki se zdi pravnozgodovinsko utemeljena, če pomislimo, da je Kafka začel pisati roman *Proces* leta 1914. Ne smemo prezreti dejstva, da je Kafka kot pisatelj pisal zunaj glavnega mesta mnogonacionalnega cesarstva in da so se leta 1914 politični nameni njegove domovine že jasno zarisovali.

¹⁷ Franz Kafka, *Proces*. Roman, prevedel Jože Udovič, Ljubljana 1962, stran 5.

V *Procesu* pridejo močno do izraza Kafkove poklicne in sodne izkušnje, nasprotno pa skoraj popolnoma manjka oziroma igra manjšo vlogo kot pri drugih pisateljih duhovnozgodovinsko izročilo. Če vzamemo na primer našega sodobnika Petra Handkeja, lahko brez težav dokažemo, da je šlo predvsem v njegovih zgodnjih delih za močno diskusijo z Ludwigom Wittgensteinom. Čeprav se Franz Kafka med delom na *Procesu* v svojih dnevnikih vedno znova izreka za Kierkegaarda in Dostojevskega, bi le s težavo dokazali neposreden vpliv enega ali drugega, filozofa ali pisatelja.

Na Kafko je nedvomno vplivalo branje Kierkegaardovih dnevnikov *Sodnikova knjiga*,¹⁸ v kateri je naletel na kritiko institucionalnih danosti.

Na splošno se bom v tem delu ukvarjal s pravnim v Kafkovih besedilih, zlasti ker se pravno vedno povezuje s svetom zunajpravnih pravil osebnega in intimnega, tako da pri Kafki nastaja vtis, kakor da bi speljeval »na čisto drugačen govor o pravu«; v bistvu gre za večznačnost pravnih izrazov, ki jih uporablja Kafka v svojem zapisnikarskem slogu in lahko človeka zmedejo.

1.3. Pravniško »jezično orodje«

Kafkova mnogoznačna dela in različni načini pripovedovanja so jasno pokazali raznolikost, pa tudi meje literarne znanosti. Karl Erich Grözinger¹⁹ je rešil številne težave pri razumevanju, do katerih je prišlo pri *Procesu*, ko je primerjal Kafkov pripovedni svet in misli hasidskih zgodb. V hasidskem miselnem in pripovednem svetu so vsi tisti dejavniki, ki jih navaja Kafka v

¹⁸ Sören Kierkegaard, *Buch des Richters – Seine Tagebücher 1833–1855*. Jena in Leipzig 1905.

¹⁹ Karl Erich Grözinger, *Himmlische Gerichte. Wiedergänger und Zwischenweltliche in der ostjüdischen Erzählung. V: Franz Kafka und das Judentum*, ur. Karl Erich Grözinger, Frankfurt a. M. 1987, stran 93 in naslednje.

Procesu, namreč nenaden vstop sodišča, ki ni resnično in zemeljsko sodišče in prehodi do katerega so zabrisani; postopek, ki ni resničen postopek, in misel, da je vse življenje proces, v katerem potrebujemo zagovornike.

Po hasidskem dojetju sveta spada božje sodstvo k življenju. Pri Kafki sodne hierarhije ne prestopajo. V hasidizmu spada k človekovemu bivanju, da je stalno sojen, življenje je življenje v sodbi.

Posebnost hasidskih zgodb je nočno zasliševanje, v katerem se duša dviga k nočni sodbi. Sanje in resničnost se razlikujejo le glede stopnje. Tožnik, toženci in zagovorniki se sprehajajo med ravnimi nebeškega sodnega sveta in vsakdanom, pri tem se ne smejo prekoračiti bistvene meje.

Hiebel v svoji analizi izhaja iz osrednjih pojmov – poženje, oblast in pravo.²⁰ Razčlenjuje psihoanalitične povezave oseb in jih povezuje z opozorili na oblastne interese družbe in raznovrstna »jezikovna sredstva«.²¹ Hiebel tako rekoč predstavi Kafkova jezikovna sredstva. Gre mu za njihove povezave, za vsebinsko oblikovanje ter za formalne in namenske interference. »Paradoksičnost je vsekakor ena izmed temeljnih oblik Kafkove jezikovne igre, njegove mračne 'duhovitosti', njegovega 'črnega humorja'.«²² Ob tem postavlja Hiebel še retorično vprašanje, ali je lahko presenetljivo, »če *razcepljenost* jaza zaznamuje večino Kafkovih oseb«.²³

Glede Kafkovih jezikovnih sredstev se ukvarja Hiebel tudi z vprašanjem metafore. Izhaja iz »drseče« metafore in pripiše Kafki nedoločeno nepravšnjost. Hiebel ugotavlja: »Po drugi strani pa lahko Kafki, čigar 'boj za pravšnjost' poudarja Neumann, vendarle potrdimo, da dela s prehodno in delno odnosnostjo; z

²⁰ Hans Helmut Hiebel, *Die Zeichen des Gesetzes. Recht und Macht bei Franz Kafka*. München 1983.

²¹ Prav tam, stran 21 in naslednje.

²² Prav tam, stran 31.

²³ Prav tam, stran 32.

velikimi metaforami, ki se oddaljujejo od temelja pravšnosti; z metaforami, ki se zgoščujejo, premikajo, razvejijo, križajo in si nasprotujejo.«²⁴ Končno Hiebel ugotavlja: »Kafkova besedila je treba brati kot mite neke tuje kulture, katere znake dobesedno razumemo, njena metonimična ali metaforična nanašanja ali mitično-metajezikovne 'opozicije' pa so nam nerazumljivi – dokler se nam tudi njihov pomen, vsaj delno, ne odpre.«²⁵

V vsakem pogledu in zelo jasno pa je treba pritrditi Hieblu, ko piše: »Vsak stavek je dobeseden in vsak pomeni.«²⁶ V tej dobesednosti in pomenskosti je namreč mnogoznačnost Kafkovega dela. Hieblova ugotovitev bi lahko na splošno držala za posrečena pravniška besedila, posebno ker bi pravni strokovnjak ali uporabnik prava moral delovati pod navedeno premiso.

O načinu pripovedovanja Hiebel ugotavlja: »Že na prvi pogled je opazno, da Kafka prikaže, kako je človek zapisan času in smrti (*Brlog, V kazenski koloniji, Proces*) ter hkrati – v posredni obliki – spremenljivosti in nedoumljivosti družbenih instanc (*K vprašanju zakonov, Veliki kitajski zid, Grad, Proces*). Značilno je, da uradnik 'Klamm' v *Gradu*, alegoriji boja za priznanje, nima trdne identitete. [...] *Proces* pa alegorično predstavlja vseživljenjski 'proces' uveljavljanja kot bivanje za smrt, in sicer tako v individualnem kot hkrati v družbenem pogledu.«²⁷

Kafka uporablja »jezično orodje« pravnikov za svoj lastni namen, da ga naredi uporabnega za svoje zgodbe. Ne uporablja pa le jezika, ampak tudi like s pravnimi obrisi.

²⁴ Prav tam, stran 40.

²⁵ Prav tam, stran 40.

²⁶ Prav tam, stran 41.

²⁷ Prav tam, stran 42.